

Олена Колесник

ІНТЕРПРЕТАЦІЯ МІФОЛОГЕМИ ТРОЇСТОЇ СМЕРТІ В МИСТЕЦТВІ ХХ–ХХІ СТОЛІТЬ

Розкривається сутність міфологеми Троїстої смерті та розглядаються варіанти її осмислення в творах сучасної художньої культури.

Ключові слова: архетип, міфологема, Троїста смерть.

Раскрывается сущность мифологеми Тройственной смерти и рассматриваются варианты ее осмысления в произведениях современной художественной культуры.

Ключевые слова: архетип, мифологема, Тройственная смерть.

The article explains the mythologeme of the Triple death and explores the variants of its influence upon the modern culture.

Key words: archetype, mythologeme, Triple death.

Архетипи та міфологеми завжди залишалися ґрунтом, на якому виникали та зникали, змінюючи один одного, культурні стилі. Але лише в ХХ столітті митці стали використовувати їх цілком свідомо, звертаючись або безпосередньо до фольклору (вже не тільки свого, як за часів романтиків, але й до інших, в тому числі екзотичних національних традицій), або ж до спеціальної культурологічної та теоретико-міфологічної літератури. Така увага до міфу пояснюється розгубленістю людини в умовах глобального світу, відсутністю чітких орієнтирів естетичного та етичного характеру. В такому стані нестабільності архетипи та міфологеми дозволяють митцю виділити вічне, позачасове, зрозуміле усім потенційним реципієнтам – а також неповторне, характерне тільки для цього народу. Отже, вивчення архетипів та міфологем як таких, а також їхньої ролі в культуротворенні залишається завжди актуальною.

Скласти повний список архетипів та міфологем практично неможливо, тим більше, що вони можуть накладатися одна на одну, замінюватися та трансформуватися майже до невпізнанності. Одним з варіантів орієнтування в цьому плінному середовищі є запропоновані О. Кирилюком граничні підстави, за допомогою яких можна групувати міфологеми та мотиви навколо чотирьох основних тем: народження, життя, смерть та воскресіння. Логічно завершена міфологічна оповідь включає в себе всі чотири універсалії; після смерті завжди йде воскресіння, яке стверджує непереможність життя (див.: [1]). Проблема архетипів та міфологем, їхнього зв'язку з мистецтвом, присвячена значна кількість теоретичних праць. В Україні осмисленням міфопоетичних, перш за все германо-скандинавських уявлень про смерть останнім часом займалися Олександр Колесник та Д. Король.

Однак, характерна для індоєвропейців міфологема Троїстої смерті (Triple death) все ж залишається не інтерпретованою однозначно. Ще менше вивчене нерідке заломлення цієї досить важливої теми в сучасній культурі. Дослідження значення образу Троїстої смерті в художній культурі ХХ–ХХІ ст. і є завданням статті.

Сутність Троїстої смерті полягає у жертвопринесенні божественного персонажа водночас трьома різними способами. Найчастіше мають на увазі: 1) повішення/розп'яття (через символіку підвішування як проміжного стану між небом та землею, воно може асоціюватися з верхнім рівнем тричленного космосу; редукованою формою є удавлення); 2) заколення списом, мечем тощо, або ж спалення (асоціюється із середнім, земним світом), та 3) утоплення (асоціюється з нижнім, водяним світом). Ідея Троїстої смерті типова для індоєвропейської міфології, хоча не виключено її побутування і в інших культурах. Найкраще вона досліджена у скандинавів та кельтів.

Скандинавська язичницька традиція збереглася найкраще. Троїста смерть тут пов'язана перш за все з постаттю Одіна, голови пантеону, незвичного для розвиненої європейської міфології своїм сполученням функцій бога війни, мудрості, обману та екстазу. Крім іншого, Одін був богом повіснених; вважалося, що, вирізавши руни на шибениці, він може розмовляти з мерцями, які на ній висять [3, с. 206].

Щоб здобути мудрість, Одін приніс себе в жертву самому собі. Він дев'ять днів та ночів провисів на світовому дереві Ігдрасіль, поранений власним списом. В редукованому вигляді присутня і третя смерть: Одін віддав своє око, що було занурене в джерело мудрості біля коренів Ігдрасіля (утоплення частини замість цілого). Міфологи не певні, чи мудрість Одіна походить від цього джерела, чи навпаки, джерело стало мудрим завдяки оку бога. Перша версія підкріплюється кельтською міфологією, де є стійкий зв'язок джерела чи річки зі знаннями, що має відлуння і в грецькій (джерело Гіпокрена) та в індійській (богиня Сарасваті) традиціях.

На жаль, Одінів міф, пов'язаний з вищим самовідреченням, на практиці мав наслідком численні людські жертвопринесення шляхом повішення.

В шаманських рисах Одіна подекуди вбачають вплив фінських вірувань. Проте, значення цього божества в пантеоні та стійкість його міфологічного комплексу свідчать про важливість цих ірраціональних елементів для самих германо-скандинавських народів. Відлуння Одінова міфу постійно зустрічається в фольклорі, в тому числі в славетних казках братів Грім («Два мандрівники» тощо). Цими мотивами широко

користуються автори текстів «металевих» груп, таких як шведська «Bathory».

Кельтська міфологія збереглася гірше, повного міфу зі своєю логікою ми вже не знайдемо. Проте ідея Троїстої смерті зустрічається тут надзвичайно часто, що свідчить про важливість цього мотиву в язичницькій традиції. Міфам відповідали обряди: Бернські схолії до Лукана вказують, що принесених в жертву богу Таранісу спалювали, Езусу – вішали, Тевтату – топили (з чим може бути пов'язане загадкове зображення на Гундеструпському казані) [2, с. 282]. Подекуди три види смерті могли поєднуватися, як у випадку з так званою «Людиною з Ліндоу» (Чешир, Велика Британія), яка була задушена, заколота та кинута в озеро. Дослідження тіла довели, що цей чоловік, прозваний «принцом друїдів», мав високий соціальний статус та пішов на смерть добровільно. Можливо, таке екстремальне жертвопринесення було покликане покласти край римському завоюванню Британії.

Одне з кращих досліджень місця Троїстої смерті в кельтській традиції належить графу Н. Толстому в праці «Пошук Мерліна» («The Quest for Merlin», 1985). Він вважає, що саме такою була смерть центрального кельтського божества Луга, та його смертних втілень, серед яких був Мірдін (Мерлін), один з останніх друїдів Британії. Толстой наводить список троїстих смертей з ірландської традиції (Лайлокен, Суїбхне, Муїрхертах та інші), та знаходить аналогії в інших міфологічних системах (скандинавський Один, литовський Велінас, індійський Варуна, грецький Прометей). Крім того, він проводить паралелі зі смертю Христа, вважаючи, що згаданий в Євангелії оцет міг бути отрутою, а отже, замінити собою утоплення [3, с. 199–211]. В результаті автор реконструює міф про первісні страждання людей та рятівну самопожертву бога [3, с. 276–277]. Як християнський письменник, Толстой тлумачить міфи різних народів як передбачення жертви Христа.

Крім згаданих Н. Толстим сюжетів, мотив троїстої смерті можна знайти в таких ірландських текстах як «Пригода Нери», де повішений та спраглий чи то живий, чи то мертвий «полонений» проводить в потойбічний світ людину, яка йому допомогла. В есхатологічному «Руйнуванні Дома Да Дерга» фігурує ритуальна смерть короля, який страждає від спраги в палаючому домі та гине від відсічення голови. Смерть центрального героя ірландських саг Кухуліна теж є троїстою: отримавши смертельну списову рану, він омився в озері та прив'язав себе до менгіру, щоб померти стоячи.

Отже, Троїста смерть пов'язується з уваленнями про ритуальну (само)пожертву піднесеної особи та поєднується з символікою трьох рівнів

космосу, поєднаних в точці сакрального центру. Вона може зближуватися з есхатологічним міфом про світову катастрофу, за якою має йти воскресіння та оновлення.

Для Толстого «Пошук Мерліна» був свого роду підготовчою роботою до написання роману «Пришестя короля» (“The Coming of the King”, 1989), першої частини запланованої трилогії. Ця книга вирізняється серед інших зразків історичної фентезі надзвичайно переконливою проробкою реалій, в тому числі ментальних, що дає підстави класифікувати її як цивілізаційний роман. Другою особливістю є оповідь від першої особи самого Мірдіна/Мерліна, для якого магічно-містичний рівень буття є так само реальним, як повсякденний. У Мерліна нема віку: він то немовля, то старий, а історію свою він розповідає з того світу. В романі є численні натяки на Троїсту смерть, яка, мабуть, має бути описана в заключній книзі трилогії. Висновком «Пошуку Мерліна» є історичність Мірдіна, а отже, фінальність його смерті. Але в романі дух Мірдіна продовжує існування. Недарма одне з імен (чи титулів) Мерліна – Емріс, Амброзій, перекладається як «Безсмертний». В деяких фольклорних історіях Мерлін не помер, а лише спить та, як і король Артур, повернеться, щоб оборонити свою країну. Адже ім'я Мірдіна – «Морська Твердиня» – є водночас одним з давніх найменувань Британії. Отже він та його земля єдині та безсмертні разом. В міфологічному світі «Пришестя короля» така логіка є цілком можливою.

З Троїстою смертю пов'язані ключові епізоди двох бестселерів класика сучасної фентезі Ніла Геймена – «Ніколи і ніде» («Neverwhere», 1996) та «Американські боги» («American Gods», 2001).

«Американські боги» розповідають про імпорт вірувань іммігрантами до Сполучених Штатів. Одним з таких завезених богів є «Містер Середа», тобто Одіна. Головний герой, Тінь, який спочатку здається випадково втягнутим в божественні справи, виявляється його сином. Тінь приймає всі випробування, намагаючись не відступити від власних уявлень про порядність, і в результаті змушений добровільно піти на практично вірну смерть. Все відбувається у відповідності з Одіновим міфом: Ідрасіль, норни, мертва вода, гілка дерева, яка перетворюється на спис та наносить рану одним доторком. Відповідною є й урочистість тону. Докладно, з середини, через ідентифікацію з героєм, описуються митарства душі в потойбічному світі, де їй допомагають ті з богів, які стали друзями Тіні за життя. Спустошений смертю коханої, він прагне забуття, проте його місія не виконана, і з допомогою богині воскресіння Істер та Гора – сонця, Тінь повертається, отримавши нові сили, мудрість та розуміння, а отже, здатність зупинити спровокований Одіном Рагнарек. Лише проходження

через смерть робить Тінь по-справжньому живим. Його жертвопринесення подається як відтворення вічної містерії смерті та воскресіння.

В «Ніколи і ніде» Троїста смерть не є кульмінацією. Вона відбувається ближче до середини книги в межах додаткової сюжетної лінії і описується принципово інакше. Події роману читач, в основному, сприймає очима Річарда Мейгью. Річард – *everyman*, позбавлений надзвичайних здібностей, але здатний пройти ініціаційні випробування та стати героєм завдяки своїй доброті, сміливості та вірності. Його прекраснодушності протиставляється пронозливість трікстера маркіза де Карабаса, чий внутрішній світ автор не розкриває і чия жертвність стає несподіванкою. Троїстість тут має повну форму: розп'яття, смерть від гострих знарядь та утоплення. В цій смерті нема нічого ритуального, вона страшна та гротескна; замість подорожі душі описується подорож тіла підземними каналізаціями; чарівне повернення Маркіза до життя теж подається жорстко і натуралістично. Проте ця гранична заниженість парадоксальним чином близька до вищої піднесеності.

Тема троїстої смерті надзвичайно чітко виражена в сучасній популярній підлітковій фентезійно-детективній серії «Скалдагері Плезант» («*Skulduggery Pleasant*», 2007) Дерекка Ленді. Про головного героя повідомляється, що він був вбитий ворогом, його тіло спалене, а кістки кинуті в річку. Проте його ненависть до ворога була настільки сильною, що він невідомим йому самому чином повернувся до існування у вигляді живого скелета.

Варіації на тему троїстої смерті помітні в кінематографі, який взагалі широко використовує міфологію. Нерідко автор спочатку проробляє теоретичні праці міфологів, як це зробив Дж. Лукас при написанні сценарію «Зоряних війн», чарівної казки з SF антуражем.

Чи не найглибшою є міфологізація вестерну. На відміну від інших жанрів, він не наслідує старі форми епосу, а є епосом. Характерним моментом є героїзація стрілка, який стає врівень з Ахіллом чи Зігфрідом. Другим – міфологізація повішення; недарма порожній зашморг на в'їзді до міста в «Пригорщі доларів» стає знаковим кадром жанру. Повішення у вестерні сполучає жах наглої смерті – та піднесеність, стан між небом та землею. Загальним місцем стає шрам від петлі на шиї у героя, який повернувся з того світу, щоб помститися ворогам / повернути справедливість / захистити невинних.

Особливо помітна міфологізація в спагеті-вестернах. Американські стрічки, здебільшого, є історично-реалістичними та оптимістичними. Вони показують критичну ситуацію (в ранніх зразках – боротьба з

бандитами, що систематично грабують селян, в пізніших – самооборона фермерів від корпорацій, що хочуть захопити їхню землю), що з неї можна з честю вийти. Перемога залишається за чесним працівником, який, відклавши зброю, продовжує здійснювати американську мрію.

Італійські ж вестерни відрізняє брутальність, анархізм, відчуття абсурду життя та далеко не гарантований хеппі-енд. В них панує не конкретно-історичне, а екзистенційно-універсальне: Дикий Захід стає лише тлом для епічних подвигів та злочинів. Засновником цього жанру є геніальний Серджіо Леоне, чий стрічки і зараз мають могутній вплив на кінематограф.

Особливо насиченим міфологічною символікою є його кращий фільм «Хороший, Поганий, Брутальний» («The Good, the Bad and the Ugly», 1966), сага про безглузду людську жорстокість та смертоносну байдужість природи, про одвічну самотність та абсурдні злами долі – та про можливість перемоги над ними. В світі Леоне є три види смерті, що корелюють з міфологічною традицією: повішення, куля (варіант смертельного поранення) та зневоднення (своєрідна інверсія утоплення). Вони можуть сполучатися, або підсилюючи, або скасовуючи одна одну.

1) Зашморг та куля можуть поєднуватися з різними результатами. Декілька разів за фільм «Хороший» (герой Клінта Іствуда) рятує Туко, перестрілюючи мотузку на його шії, в тому числі в драматичному фіналі, де Туко при цьому стоїть на могильному хресті (пор. зі стоянням на плечах в «Одного разу на Дикому Заході» цього ж режисера). З іншого боку, постріл може вибити табурет з-під ніг людини із зашморгом на шії, поєднуючи дві смерті.

2) Зашморг та спрага: ця комбінація однозначно веде до смерті, як бачимо в епізоді з пійманим шпигуном конфедератів, розіпнутим на переді потягу. Послабленим варіантом є перехід Туко по напівпустелі зі зв'язаними (на початку) руками.

3) Куля та спрага теж є смертельним сполученням. Від ран та спраги помирає Карсон. Його смерть символічно викупає життя Хорошого, який пострілами Туко був позбавлений фляги та капелюха перед переходом через пустелю з промовистою назвою «Духовка». Цей епізод є одним з центральних у стрічці, адже саме з нього стосунки героїв переосмислюються у зв'язку з появою загальної мети.

Обидва головних героя декілька разів перебувають на межі смерті. Такі граничні ситуації є водночас моментами істини, що розкривають справжній характер людини в розвитку. Крім того, з міфологічної точки зору, жертва – це влада, а отже, перенесене страждання може надавати аванс на майбутнє. На відміну від Хорошого і Туко, Янгольські Очі –

Поганий – намагається платити тільки чужим болем, і в результаті втрачає все.

Вестерни Леоне стали джерелом натхнення для численних режисерів, які запозичували з них мотиви та цілі епізоди. Перестріляна мотузка зустрічається в десятках фільмів; в «Швидкому та мертвому» («The Quick and the Dead»), цю назву можна перевести і як «Живі та мертві») крім цього є постріли по стільцю. Звернення до естетики Леоне, в тому числі його символізму смерті, добре помітне в «Одного разу в Мексиці» Р. Родрігеса та «Вбити Білла» К. Тарантіно.

Ще одним міфогенним жанром кінематографу є аніме. Тут варіації на тему Троїстої смерті ми бачимо в одному з визначальних фільмів цього напрямку, «Замку Каліостро» («The Castle of Cagliostro», 1979) славетного режисера Хаяо Міядзакі. Ця стрічка повна міфологічних мотивів, зокрема пов'язаних з ініціаційним випробуванням. В одному з її центральних епізодів головний герой проходить відразу через три смертельні небезпеки – куля, падіння з висоти та вогонь. Після цього він три дні (знов троїста символіка) перебуває непритомним, зате потім чудесно швидко одужує та одержує остаточну перемогу.

Як бачимо, міфологема Троїстої смерті широко використовується в різних видах та жанрах сучасного мистецтва. Загальним для згаданих творів є символіка сакрального центру та найціннішої добровільної жертви, за якою слідує реальне чи символічне воскресіння персонажа, який повертається з новими силами та мудрістю для виконання своєї місії. Отже, Троїстість можна розуміти не тільки як взаємне підсилення, але й взаємну негачію смертей. На подальше дослідження заслуговують питання особливостей відтворення цієї міфологеми в різних національних традиціях та в різних видах мистецтва, а також спільне та відмінне у християнській та не-християнській інтерпретації теми.

1. Кирилюк О. Світоглядні категорії граничних підстав в універсальних вимірах культури.– Одеса: ЦГО НАНУ / Автограф, 2008.– 415 с.
2. Широкова Н. С. Культура кельтов и нордическая традиция античности.– СПб.: Евразия, 2000.– 352 с.
3. Tolstoy N. The Quest for Merlin.– Sceptre, 1990.– 378 p.